

merkelijke parallellie tussen de literaire smaak en de samenstelling van de kamers niet ontgaan.

Hoewel over de oorsprong van de negentiende-eeuwse rederijerskamers niets met zekerheid te zeggen valt, is de hypothese van Westers dat de eerste kamer in Amsterdam in 1844 is opgericht in navolging van de al veel langer bestaande studentendisputen heel aannemelijk. Studentendisputen bestonden er al vanaf het begin van de negentiende eeuw. Het waren gezelschappen waarin studenten zich een deel van de avond serieus met hun vak of een ander onderwerp bezighielden om vervolgens tot diep in de nacht feest te vieren. Het bekendste dispuut bevond zich in Leiden en hield zich bezig met het reciteren van poëzie: de in 1833 opgerichte Rederijerskamer voor Uiterlijke Welsprekendheid. In tegenstelling tot andere disputen traden de leden ervan ook af en toe in de openbaarheid met optredens in zogenaamde buitengewone vergaderingen. Iets dergelijks maar dan ingetogener moet de Amsterdamse heren voor ogen hebben gestaan, toen zij hun rederijerskamer oprichtten. Ongeveer de helft van de leden had een Leidse academische achtergrond en deze relatie verklaart dan ook waarom zij zich met de naam 'Rederijerskamer' tooiden, ook al hadden hun werkzaamheden met die van de middeleeuwse en zestiende-eeuwse rederijers geen enkele overeenkomst en had de literatuur van de oude rederijers in de negentiende eeuw een uitgesproken slechte reputatie. Een belangrijke doelstelling van deze eerste kamer was de verheffing van het nationale toneel, dat naar de mening van deze burgers in een staat van crisis verkeerde. Om het goede voorbeeld te geven, traden zij gekleed in rokkostuum voor een gehoor van vijfhonderd genodigden op met een voordracht van Bilderdijs drama *Floris V*. Hun succes leidde tot de oprichting van een tweede Amsterdamse rederijerskamer, Achilles, die onder andere een soortgelijke voordracht van Vondels *Gijsbrecht van Amstel* op het toneel bracht. De grote man in dit gezelschap was de bekende auteur Jacob van Lennep.

Uit de sociale herkomst van de leden van deze eerste twee kamers blijkt dat men hier te maken heeft met de elite onder de Nederlandse burgers. Dat geldt ook voor de kamers die in de jaren onmiddellijk hierna worden opgericht. Maar vanaf 1855 – vijf jaar voordat de rederijerskamers aan hun onstuimige groei beginnen – verandert dat. Na 1855 trekt de elite zich terug en worden de kamers het speelterrein van de middenklasse. Met de populariteit van Vondel en Bilderdijs is het dan snel gedaan en hun plaats wordt ingenomen door de hierboven genoemde dichters. Van

af 1855 worden de rederijerskamers gedomineerd door de minder ontwikkelde burgers die hun eigen beschaving ter hand nemen en zich ontwikkelen zonder hulp van de elite. Voor de vorming van hun literaire smaak, kunnen wij vaststellen, heeft dat ongunstig uitgepakt. Voor hun zelfbewustzijn en in het verlengde daarvan hun sociale emancipatie, concludeert Westers, zijn deze rederijerskamers daarentegen van groot belang geweest.

Westers heeft een voortreffelijk boek geschreven over een uniek verschijnsel, waarover te lang veel te weinig bekend was. De tabellen en bijlagen die het boek complementeren, geven een uitputtende rijkdom aan feiten waarvan de lezers zelfs in hun dromen niet vermoed zullen hebben dat die kennis hun ooit nog eens geopenbaard zou worden.

Olf Praamstra

Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur / Onder redactie van Frits Boterman & Marianne Vogel. – Hilversum: Verloren, 2003.

ISBN 90-6550-763-9 Prijs: € 23,-

De bundel *Nederland en Duitsland in het interbellum* begint met een uitvoerige inleiding van de historicus Frits Boterman. Daarin pleit hij voor een genuanceerder beeld van het interbellum en van de Nederlands-Duitse betrekkingen in die periode. Het interbellum is zijns inziens te lang beschouwd vanuit een finalistisch standpunt, als voorspel van de Tweede Wereldoorlog. De geringe aandacht voor de Nederlandse cultuur vóór 1940 zou te wijten zijn aan de wijdverbreide opvatting dat die provinciaal was omdat Nederland in de Eerste Wereldoorlog neutraal bleef. De meeste publicaties over het interbellum, betoogt Boterman, geven blijk van 'tegenstrijdige opvattingen' en 'achterhaalde visies' (p. 10). Hij pleit ervoor de periode 1918-1940 als 'etappe in het moderniseringsproces' (p. 8) te beschouwen en het onderzoek te concentreren op de culturele positie van Nederland in de Europese context, met name op 'de verhouding van de elite van cultuurdragers, kunstenaars en intellectuelen tot Duitsland' (p. 9). Boterman laat het niet alleen bij kritiek op het 'oude' onderzoek maar doet ook gedetailleerde voorstellen voor 'nieuw' onderzoek. Het moet zich ten eerste richten op de plaats van de Nederlandse-Duitse relatie in Europa en de Nederlandse rol bij het moderniteitsdebat in Europa na 1918. Wetenschappers zouden de politieke betrekkingen,

culturele contacten en culturele wisselwerkingen moeten bestuderen. Het onderzoek naar culturele wisselwerkingen zou moeten bestaan uit een vergelijking van omschrijvingen en definities van cultuur, civilisatie en beschaving, onderzoek naar de politieke cultuur en naar 'cultural transfer' (directe persoonlijke contacten, organisatorische infrastructuur en kwalitatieve en kwantitatieve beïnvloeding). Over de wijze waarop culturele wisselwerkingen in kaart moeten worden gebracht, doet Boterman drie voorstellen: het onderzoek moet zich ten eerste op algemene thema's richten en op de representatie van de werkelijkheid, vervolgens nader analyseren hoe de discussie tussen hoge en lage cultuur verliep en ten slotte het spanningsveld tussen nationalisme en internationalisme bekijken.

Botermans inleiding roept twee vragen op. Allereerst of zijn inleiding inderdaad nieuwe voorstellen binnen het onderzoek naar Nederlands-Duitse betrekkingen in het interbellum bevat en vervolgens of de hier gebundelde artikelen voldoen aan zijn omschrijving. Uit publicaties van kunsthistorici en literatuurwetenschappers blijkt dat die eerste vraag negatief moet worden beantwoord. Veel onderzoek uit de laatste decennia voldoet aan Botermans omschrijving. De titel van de door Kathinka Dittrich uitgegeven catalogus *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen 1920-1940* (1982) komt bijvoorbeeld letterlijk terug in de ondertitel van deze bundel. Die catalogus is weliswaar nog steeds relevant, schrijft Boterman, maar de Europese context ontbreekt. Een tweede publicatie is van recenter datum: *Avantgarde! Voorhoede?* (2002), het door Hubert van den Berg en Gillis Dorleijn samengestelde overzicht van de vernieuwingsbewegingen in Duitsland, Nederland en Vlaanderen. Boterman laat het bij de vaststelling dat in deze uitgave 'avantgarde en utopisme op artistiek gebied onder invloed van het postmodernisme direct in verband [worden] gebracht met een verderfelijke totalitaire politiek denken en handelen' (p. 10). Zijn kritiek wekt bevreemding want de bundel is een van de uitvoerigste overzichten van de artistieke ontwikkelingen in het interbellum van de laatste jaren en Boterman had de discussie over de ontwikkeling van het onderzoek aan de hand van de resultaten in *Avantgarde! Voorhoede?* scherper kunnen stellen. Twee andere studies die belangrijk zijn op het gebied van Duits-Nederlandse literaire betrekkingen, Herbert van Uffelens receptie-onderzoek *Moderne niederländische Literatur im deutschen Sprachraum 1830-1990* (1993) en de bijbehorende *Bibliographie* (1993), noemt Boterman niet. Dat hij deze maar ook andere publicaties niet noemt en nau-

welijks aandacht aan de conclusies van de eerste twee besteedt, ligt er aan dat zijn inleiding sterk op de resultaten van historisch onderzoek is gebaseerd, zoals blijkt uit de openingszin van zijn inleiding: 'Het onderzoek naar de Nederlands-Duitse betrekkingen heeft zich lange tijd bewogen op het terrein van de naoorlogse (buitenlands-politieke) verhoudingen en relaties tussen beide landen en op het gebied van de negatieve beeldvorming [...]'. Dat geldt wellicht voor historici en politicologen, maar zeker niet voor literatuurwetenschappers en kunsthistorici. Door zijn eenzijdige invalshoek heeft hij belangrijke onderzoeksresultaten over het hoofd gezien

In *Nederland en Duitsland in het interbellum* zijn zestien lezingen gebundeld die tijdens twee interdisciplinaire symposia in 2001 en 2002 van de vakgroep Duitslandstudies aan de universiteit van Groningen werden gepresenteerd. Politiek, literatuur en kunst worden het vaakst gethematiseerd en in de overige bijdragen worden theologie, boek- en wetenschapsgeschiedenis, archeologie en beeldvorming behandeld. Mijn tweede vraag luidde of deze bijdragen 'een eerste aanzet vormen tot nieuw onderzoek op het gebied van de Nederlands-Duitse relatie [...]' en of ze getuigen van 'een frisse blik', zoals Boterman het in zijn inleiding formuleert. De meeste artikelen vormen interessante mozaïeksteentjes over de Nederlands-Duitse betrekkingen maar het is opmerkelijk dat vrijwel alle auteurs zich beperken tot een heel kleine vraagstelling met een overeenkomstig geringe uitkomst. Sommige auteurs vatten bestaand onderzoek samen, zoals Alexandra Paffen die een overzicht geeft van de contacten in de jaren dertig van Erika en Klaus Mann in Nederland. Thomas W. Gijswijt baseert zijn bijdrage over de betrekkingen tussen Nederland en Duitsland in de Eerste Wereldoorlog grotendeels op de dissertatie van de Duitser Marc Frey, *Der erste Weltkrieg und die Niederlande* (1998), en plaatst daar enkele kanttekeningen bij. Maar Frey's onderzoek stimuleert vooral om uitvoerig naar het Duitse cultuurbeleid in Nederland in de periode 1914-1918 te kijken, want net als in het neutrale Zwitserland (maar ook in bezette landen zoals België) werden de Duitse diplomatieke posten in Den Haag en Amsterdam in die jaren met mensen bezet die uitstekend op de hoogte waren van de Nederlandse cultuur. Belangrijke vragen zijn bijvoorbeeld wat tot hun taken behoorde, welke contacten zij met Nederlandse kunstenaars en intellectuelen hadden en hoe daar in Nederland op is gereageerd.

Behalve de bijdrage van Paffen zijn er nog drie artikelen waarin literaire thema's worden uitgewerkt: Ute Schürings presenteert een al elders

gepubliceerd hoofdstuk uit haar nog niet afgesloten dissertatie met de titel 'Provincie zoekt metropool. De reputatie van Berlijn in de Nederlandse literatuur van het interbellum'. Léon Hanssen, die al jaren publiceert over personen die binnen de Nederlands-Duitse betrekkingen een rol spelen, schetst in 'Verstrikt in lussen van welsprekendheid' de houding in Nederland tegenover Thomas Mann. In zijn bijdrage komen diverse thema's ter sprake waar Boterman in zijn inleiding naar verwijst zoals de opvatting in Duitsland van begrippen als cultuur en civilisatie waarmee Manns veranderende houding tegenover zijn geboorteland kan worden verduidelijkt. Marianne Vogel ten slotte beschrijft in 'Middelaars en moderniteitsdiscoursen' een publicatie van de bemiddelaar Friedrich Markus Huebner, een Duitser die lange tijd in Nederland heeft gewoond en er veel heeft gepubliceerd. Vogel gebruikt een begrip dat in veel andere bijdragen ook ter sprake komt, namelijk bemiddelaar (zij geeft de voorkeur aan het begrip 'middelaar') en definieert het als volgt: 'Onder een "middelaar" versta ik een tussenpersoon die leden van twee of meer culturen bij elkaar brengt, de relaties tussen deze culturen helpt bevorderen en het inzicht van de ene in de andere cultuur helpt verdiepen' (p. 37). Het begrip bemiddelaar is een van de sleutelbegrippen binnen de *cultural transfer* en het is opvallend dat Vogel niet aangeeft waarop haar definitie is gebaseerd. Die blijkt te beperkt en te waarderend te zijn. Want afhankelijk van zijn positie kan een bemiddelaar immers hem onwelgevallige aspecten negeren of zelfs blokkeren – waardoor hij tevens een negatieve rol kan vervullen, een aspect dat buiten Vogels definitie valt. Volgens haar omschrijving kunnen Nederlandse en Duitse vertalers of recensenten van bijvoorbeeld nationaal-socialistische literatuur ook geen bemiddelaar worden genoemd, hoewel zij dezelfde werkzaamheden verrichtten als de generaties voor hen, alleen vanuit een ander ideologisch perspectief. Nog een voorbeeld: de Duitser Georg Hermanowski, die na 1950 veel literatuur van Vlamingen vertaalde, maar vertalingen van niet-katholieke Vlaamse auteurs probeerde te verhinderen, is volgens haar omschrijving ook geen bemiddelaar.

Een zeer heldere bijdrage is van de hand van André Beening die onderzoek heeft gedaan naar het beeld van Duitsland in Nederlandse schoolboeken. Hij gaat in op het conglomeraat cliché, stereotype en imago waartussen grote verschillen bestaan. Bovendien maakt hij duidelijk dat de beeldvorming in Nederland over Duitsland in de lange periode van zijn onderzoek, 1750-2000, dynamisch was, imago's steeds veranderen. Deze

begrippen worden in de andere bijdragen in de bundel willekeurig door elkaar gebruikt, waaruit blijkt dat de deelnemers aan het symposium zich niet bewust zijn geweest van een van de belangrijke thema's in het onderzoek naar betrekkingen tussen de landen.

De kloof tussen de gedetailleerde voorstellen die Boterman in zijn inleiding presenteert en de bijdragen in de bundel is groot. Te vaak worden sleutelbegrippen niet of slordig gedefinieerd, wordt bestaand onderzoek samengevat of gaat de aandacht uit naar bijzaken. Afgezien van een paar artikelen is van een 'eerste aanzet tot nieuw onderzoek' naar een 'frisse blik' op de Nederlands-Duitse betrekkingen, die Boterman aankondigt, in deze bundel nauwelijks sprake. De waarde van de bundel ligt in Botermans inleiding. Als die met recent onderzoek wordt aangevuld, kan ze als leidraad voor onderzoekers dienen.

Jaap Grave

Stralend in gestrengde samenhang: Ida Gerhardt en de klassieke traditie / Mieke Koenen. – Groningen: Historische Uitgeverij, 2002. – 286 p.

ISBN 90-6554-4429 Prijs niet opgegeven

Over de antieke intertekstualiteit bij (moderne) Nederlandse auteurs is in de laatste jaren al veel gepubliceerd: er bestaan specialistische studies, van uiteenlopende omvang, over Achterberg, Claus, Couperus, Hermans, Nooteboom, Terborgh en Vestdijk. Tot dit rijtje mag men ook rekenen de naam van de dichteres Ida Gerhardt (1905-1997); haar oeuvre is bij uitstek schatplichtig aan de antieke literatuur en filosofie (in de oudheid zelf veelal ongescheiden begrippen). Tot nu toe ontbrak evenwel een samenvattende studie over het onderwerp. Die is er nu gekomen: bijna 300 pp. telt *Stralend in gestrengde samenhang* (een citaat van de dichteres); het boek is van de latiniste Mieke Koenen, die sinds 1998 een stroom van artikelen over deelonderwerpen het licht heeft doen zien. Zij heeft echter meer gedaan dan bundelen: dit boek bevat veel nieuwe informatie over de biografie van Gerhardt en ook heel wat poëzie die tot nu toe niet was gepubliceerd of niet tot de *Verzamelde Gedichten* (VG) door de strenge dichteres was 'toegelaten.'

Via de publicaties van de levensgezellin van Gerhardt, de neerlandica Marie van der Zeyde, waren ons al details bekend over de relatie van de dichteres tot haar ouders; tot haar geliefde leraar op het Rotterdams gymnasium, J.H. Leopold; haar jaren in Kampen als lerares klassieke talen; haar promotie in Utrecht (1942) en de afronding